

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

پایان نامه

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

در رشته : زبان و ادبیات فارسی

دانشکده : ادبیات و علوم انسانی

گروه علمی : زبان و ادبیات فارسی

عنوان پایان نامه :

بررسی عناصر فرهنگی ایران قبل از اسلام در دیوان خاقانی

استاد راهنما :

دکتر مهدی کدخدای طراحی

استاد مشاور :

دکتر محمد شکرانی

نگارش :

فاطمه بیگم سید عصائی

مهر 1388

بسمه تعالی

تصویب پایان نامه

پایان نامه تحت عنوان

که در مرکز تهیه و به هیات داوران ارائه گردیده است مورد تأیید می باشد . تاریخ دفاع :

نمره : درجه ارزشیابی:

اعضای هیات داوران :

<u>امضاء</u>	<u>مرتبه علمی</u>	<u>هیات داوران</u>	<u>نام و نام خانوادگی</u>
		استاد راهنما	1.
		استاد مشاور	2.
		استاد داور	3.
		نماینده گروه علمی	4.
		نماینده تحصیلات تکمیلی	5.

پیش گفتار :

آن چه در این تحقیق از نظر خوانندگان می گذرد تجلی شاعرانه فرهنگ و عناصر مربوط به ایران قبل از اسلام اعم از تلمیحات تاریخی و دینی ، داستانها و روایات اساطیری در دیوان خاقانی است . تا خواننده دریابد که خاقانی تا چه اندازه در بکارگیری نمادین از شخصتیه‌های حماسی ، تاریخی ، روایی ملی و دینی مذهبی در نشان دادن فرهنگ ایران قبل از اسلام موفق بوده است .

قبل از بررسی ابیات خاقانی که متضمن معنای تلمیحات فوق است درباره هر یک از شخصتیه‌های نامبرده و یا عناصر مختلف فرهنگی با کمک گرفتن از منابعی که نویسندگان آنها در حیطه معرفی پدیده های فرهنگی ایران قبل از اسلام گام برداشته اند به معرفی مختصری از آداب و فرهنگ رسوم آن زمان پرداخته ام تا چشم انداز سندی متقن بر آن بوده و خواننده با اطمینان کامل آنرا بپذیرد .

لازم به گفتن است که در این بین استفاده از اثر خارق العاده خاقانی و شرح دشواریهای شعر وی و پردازش مرحوم دکتر معین به مزدیسنا در ادب پارسی و خرده اوستای پور داود را مدیون تشویق های مکرر استاد راهنمایم جناب دکتر کدخدای طراحی در استفاده از این منابع هستم که از ایشان تشکر می نمایم .

از استاد مشاورم جناب دکتر شکرانی نیز که در انتخاب عنوان پژوهش و تصویب بلامانع آن سهم بسزائی داشته نیز سپاسگزارم و از مسئول محترم آموزش دانشگاه سرکارخانم بارانی نیز که در ارتباط بین این دو بزرگوار و اینجانب نهایت تلاش خود را مبذول داشته اند کمال امتنان را دارم و در پایان با تقدیم این پژوهش به همسر مهربانم محمد دوئیان از وی که در تنظیم یادداشتها و دست نوشته هایم یاریم نموده قدر دانی می نمایم .

ومن الله... التوفیق

فاطمه بیگم سید عصائی

تقدیر و تشکر

بدین وسیله از استاد محترم جناب آقای «مهدی کدخدای طراحی» که

با ارشاد های شایسته و ارزشمند خود گام به گام اینجانب را

یاری نموده اند کمال سپاسگزاری و امتنان را دارم.

چکیده:

هدف از نوشتن این تحقیق شناخت فرهنگ ایران قبل از سقوط ساسانیان و فتح ایران توسط سپاه اسلام است .

در این راستا مباحث مختلف فرهنگی اعم از دین و آیین و رسوم موروثی در باب زندگی اجتماعی ، کشاورزی و شیوه کشور داری نحوه پوشش و خوراک و روابط و انواع سرگرمی ها از جمله بازیهای مختلف ، موسیقی ، پرداختن به طب و نجوم ، رموز و آداب دفن مردگان به شرح و گسترش بینش اسطوره ای و قهرمانان افسانه ای و ملی در پرورش روحیه حماسی مقاومت و ایثار ، در مقابل مهاجمین را بررسی نموده ام .

تمیز اعمال مینوی و بزه کارانه ، فرمان پذیری از مظهر پرستش (خدایان افلاکی و جایگزینی دو اندیشه نیک و بد (با سپاس از ایزد و فارغ بودن از اهریمن) ، و رواج آیین مزدیسنا و آموزه های اوستا ، بند هشن و وندیداد و در مبحث کشاورزی از کشت و زرع دانه هایی چون ارزن و نارنج و ترنج و خشخاش و همچنین مقدس شمردن برخی حیوانات و پرندگان نظیر سگ ، خروس ، شاهین و جنگ نمادین ایران و توران بر شمرده ام .

فهرست مطالب

1	مقدمه
	بهره نخست :
4	فصل اول (تعریف فرهنگ و تصویر سازی خاقانی)
8	فصل دوم (تصویر تاریخ مردم ایران قبل از اسلام)
27	فصل سوم (دین و فرهنگ بر پایه متون باستانی ایران)
41	فصل چهارم (جلوه های دینی فرهنگ ایران قبل از اسلام در دیوان خاقانی)
42	مغان
43	موبد - مغانده
45	خرابات
49	فرزند مجوس
50	آتش پرستی
54	عود ، مجمر
59	زنار مجوسی
60	زند
61	پازند
62	زمزم
62	زرتشت
65	اسقف
65	ترسا
66	پنجاهه یا خمسین
66	تقدیسات انصار
67	ناقوس
68	نسطوریه
68	بطریق
70	راهب
71	چلیپا
70	اسقف

71	جاثلیق
72	کلیسا
73	دیر
74	دخمه
	بهره دوم :
76	فصل اول - جلوه های عناصر فرهنگی
77	مختصری در مورد ایران و فرهنگ آن
77	مور
78	مگس
□ □	خروس
80	سگ
81	اسب
85	باز-شهباز
89	کافور
90	نیشکر
90	نارنج - ترنج
93	شاه ریاحین
94	گاورس ، ارزن
96	لادن
96	لاله
97	تریاق
99	کوکنار
100	جرعه افشانی برخاک
104	پیمان دوستی با می
104	پیر دهقان
105	دهقان
106	دبیر
107	دینار و درم

108	سوگند
109	ماه سی روزه
110	نیسان
111	تموز
112	آبان - آذر
112	دی
114	بهمن
114	ماه آب (مرداد)
114	پرچم
116	سگسار
117	زمی
117	مقرنس
118	فصل دوم - تحلیل جشن ها و اعیاد مذهبی در ایران قبل از اسلام
134	فصل سوم - تجلی جشن ها و اعیاد مذهبی ایران قبل از اسلام در دیوان خاقانی
135	مهرگان
136	یلدا
136	نوروز
139	فصل چهارم - تحلیل کاربرد آلات موسیقی و بازی در ایران قبل از اسلام
142	فصل پنجم - تجلی آلات موسیقی ایران قبل از اسلام در دیوان خاقانی
143	چنگ
147	نای
150	رباب
153	دف
157	بربط
162	ارغنون
164	الحان - لحن
164	تخت طاقدیس
164	رهاوی

166	پرده و آهنگ
166	کین سیاوش
167	رود - نی
167	بلبله
167	زخمه - داستان
168	باربد
168	قول - کاسه گر
169	فصل ششم - تجلی بازیها در دیوان خاقانی
170	شطرنج
172	دستخون
173	کعبتین
176	تخت نرد
177	ششدره
184	سه پنج
185	سه یک - سه شش
186	چوگان
187	گوی
	بهره سوم :
190	فصل اول - تحلیل طب در ایران باستان
192	فصل دوم - طب در ایران باستان و تجلی آن در دیوان خاقانی
193	سودا
197	صفرا
198	فصل سوم - نجوم در زمان ساسانیان و تجلی آن در دیوان خاقانی
199	بره - وبال
199	جوزهر
200	برجیس - مشتری - ناهید
201	دلو چرخ - سنبله - ترازو
202	جوزا

203	مریخ
	بهره چهارم :
205	فصل اول - تحلیل نسبت‌های سپتته مینو وانگره مینو در دین زردشت
207	فصل دوم - تجلی نسبت‌های اهورائی و اهریمنی در دیوان خاقانی
208	ایران
209	توران
210	ایزد - یزدان
205	آفرین
216	گرزمان - سروش
218	آخشیمان (چار ارکان)
222	دیو
224	دیو لعین
225	دیو نفس
226	دیولاخ
227	دیودلی
228	آز
229	اهریمن
231	فصل سوم - تجلی شاعرانه اساطیر در اشعار خاقانی
233	آرش
234	کتایون
234	اسفندیار
236	افراسیاب
237	سیاوش
238	خون سیاوشان
239	بهمن
240	بیژن
241	چاه بیژن
241	رستم (تهمتن)

244	رخش
244	هفتخوان
248	جاماسب
250	جمشید
254	جام جم
257	زال
260	سام
260	سهراب
262	ضحاک
262	فریدون
265	درفش کاویان
266	کاویان
266	آبتین
267	گرز گاو سار فریدون
267	کاووس
268	کیخسرو
271	کیقباد
272	کیومرث
273	گرشاسب
273	گشتاسب
274	منیژه
274	سیمرغ
284	کهن الگوی مارنگهبان گنج
285	فصل چهارم - تجلی اصطلاحات خاص فرمانروایان و دربار آنها قبل از اسلام در اشعار خاقانی
286	کیان - کی
290	فر
290	شادروان

292	شاهنشاه
296	اسپهبد
296	خلعت بخشی
297	باج - خراج
301	تاجوران
301	تاج
302	افسر
318	سرهنگ
319	فصل پنجم - تجلی شاعرانه فرمانروایان در اشعار خاقانی
320	دارا پسر داراب
321	اسکندر و ارسطو
330	بغرات از تبار اشکان
330	اردشیر
331	اردوان
331	پهلوان - پارت
332	بهرام گور
333	لنک و بهرام
334	خورنق
334	بهرام پادشاه ساسانی
336	شاپور ذوالاکتاف
336	هرمز
337	بهرام چوبین سردار هرمز
337	قباد
338	کیقباد
338	خسرو انوشیروان
340	زنجیر عدالت
340	زال مداین
341	سیف ابن ذی یزن

341	کسری (خسرو پرویز)
349	شب‌دیز
349	ایوان مدائن (طاق کسری)
352	گنج فراسیاب
352	گنج گاو
354	زرین تره و میوه های زرین
355	قالی (فرش های ایوان)
355	شیرین همسر خسرو پرویز
356	نعمان پادشاه دست نشانده ساسانی
357	بغداد پایتخت اکاسره
358	گبران
359	گذک خودای
	فصل ششم - منتخبی از تجلی شاعرانه اساطیر در اشعار خاقانی به نگارش سیدعلی
360	اردلان جوان
361	زال و زندگی خاقانی
362	جام جم - جام شراب
363	جمشید - علو درجه جم
364	جمشید - کمال رفعت شاعر
365	ممدوح در همپایگی جمشید
366	زال یادآور حدیث الفقر فخری
367	سیمرغ - عرفان خاقانی
368	رستم و عجایب رخس

مقدمه :

در پی نوشتن پایان نامه و بررسی عناصر فرهنگی ایران قبل از اسلام در دیوان خاقانی به شیوه زیر بهره ها و فصول را جهت سهولت دسترسی خوانندگان به متن تنظیم نموده ام.

بهره نخست شامل 4 فصل می باشد که فصل اول به مباحث مقدماتی تعریف فرهنگ و چگونگی تصویر سازی فرهنگ خاقانی شاعر توانا اشاره شده است. در فصل دوم تصویری از تاریخ مردم ایران قبل از اسلام جهت تداعی در ذهن خوانندگان ارائه شده و در فصل سوم ادیان باستانی ایران چون زردشت و فرق مختلفه یهود ، نصاری ، مانوی ، مزدکی و بودائی در تعامل با فرهنگ ایران باستان نشان داده شده است و آنگاه در فصل چهارم جلوه های دینی فرهنگ ایران قبل از اسلام در دیوان خاقانی نوشته شده است.

در بهره دوم ، فصل اول به جلوه های عناصر فرهنگی عهد ساسانی اعم از حیوانات مقدسه که به نگهداری آنها در اوستا سفارش شده و همچنین مواد خوشبوی بکار برده شده در مراسمات ، محصولات کشاورزی و شیوه گاهشماری باستان و نامگذاری ماههای سال اختصاص داده شده است و در فصل دوم ضمن اشاره به جشنها و اعیاد مذهبی ایران قبل از اسلام ، تجلی اعیاد مقدسه در فصل سوم به تجلی جشن ها در دیوان خاقانی پرداخته شده است.

در فصل چهارم آلات موسیقی شناخته شده در ایران قبل از اسلام شرح داده شده و در فصل پنجم تجلی آن در دیوان خاقانی ارائه شده است.

در فصل ششم ضمن شرح برخی بازیهای معمول در دوره ساسانی به تجلی بازیها در دیوان خاقانی پرداخته شده است.

در بهره سوم ، فصل اول به تحلیل طب در ایران باستان و در فصل دوم تجلی آن در دیوان خاقانی پرداخته شده است. و فصل سوم شامل نجوم در زمان ساسانیان و تجلی آن در دیوان خاقانی بوده است.

در بهره چهارم در فصل اول به تحلیل نسبتهای سپنته مینو و انگره مینو در دین زرتشت پرداخته ام و در فصل دوم به تجلیات اهورائی و اهریمنی نظیر ایزد و دیو و یا ایران و توران و دعا و نفرین وامثال آن اشاره شده است و در فصل سوم اساطیر متجلی هر دو نسبت فوق که در دیوان خاقانی در علو درجه ممدوح و یا مذمت معاندان وی بکار برده شده را آورده ام. فصل چهارم به

برخی اصطلاحات خاص فرمانروایان ایران قبل از اسلام اختصاص داده شده است و فصل پنجم تجلی برشماری نامهای فرمانروایان دادگر (جهانگشا) و جبار و قدرتمند در دیوان خاقانی بوده است. و فصل ششم منتخبی از تجلی شاعرانه اساطیر در دیوان خاقانی به عنوان یکی از عناصر فرهنگی ایران قبل از اسلام به نگارش سید علی اردلان جوان آورده شده است.

از آنجاکه مطالب عرضه شده کامل نمی باشد از قلت برشماری برخی از مباحث که از حوصله خوانندگان خارج بوده است پوزش طلبیده و امیدوارم که این نوشته بتواند در برانگیختن اذهان فراگیران نسبت به فرهنگ ایران قبل از اسلام مثمرتر باشد و مراد اصلی در رضایت پروردگار عالم می باشد که همگان به لطف او امیدواریم.

و من الـ... التوفیق

فاطمه بیگم سید عصائی

مهر 88

بهره نخست

(بحثی مختصر درباره نقش دین در ساختار فرهنگی ایران قبل از اسلام)

فصل اول: تعریف فرهنگ و تصویر سازی خاقانی

فصل دوم: تصویر تاریخ مردم ایران قبل از اسلام

فصل سوم: دین و فرهنگ بر پایه متون باستانی ایران

فصل چهارم: جلوه های دینی فرهنگ ایران قبل از اسلام

در دیوان خاقانی

فصل اول

تعریف فرہنگ و تصویرسازی حاقانی

فرهنگ

« مرکب از «فر» که پیشاوند است و هنگ از ریشه «تنگ» اوستایی به معنای کشیدن و فرهیختن و فرهنگ مطابق است با ریشه ادوکا ادور ، در لاتین به معنای کشیدن و نیز به معنای تعلیم و تربیت است. »¹

« کلمه فرهنگ و مرادف های آن در لغت و ادبیات اقوام و مللی که از تمدن برخوردار بوده اند وجود داشته و جامع همه آن معانی ، کاشتن و استعداد از زراعت و زندگی حیوانی تا رسیدن به مجموع مظاهر زندگی فکری و هنری و شکل ظریف شده آن بوده است »²

فرهنگ

زهی عقد فرهنگیانرا میانه

میان پیشت اصحاب فرهنگ بسته

سطر 6 ص 617 دیوان

سبک شعر خاقانی

((خاقانی شروانی (520-595) شاعری است دارای سبک شخصی ، وی را به لحاظ دشوار بودن وصف خورشید و صبح در تشبیب قصیده شاعر صبح نام نهاده اند. خاقانی تجدید مطلع را در قصیده باب کرد. وی در تلمیح به رسوم فولکلوریک که در منابع و مآخذ یافت نمی شود تشخص خاصی دارد.

موسیقی کلام ، طنطنه عبارات و ضربه های پتک وار قوافی و ردیف پیش و بیش از آن

که خواننده به معنی توجه کند او را مسحور و گیج می کند بین کلمات شعر او چون حافظ پیوند.

1_ دهخدا ، علی اکبر ، لغت نامه دهخدا ج 37 ص 227 به نقل از صاحبی ، محمد جواد ، مجموعه مقالات مناسبات دین و فرهنگ در جامعه ایران ص 227

2_ معین ، جهانگیر ، نظریه فرهنگ تهران ص 18 به نقل از صاحبی ، محمد جواد ، مجموعه مقالات و مناسبات دین و فرهنگ در جامعه اسلامی ص 228

های لفظی و معنوی متعددی است .

چندین رشته طلائی کلمات را به هم زنجیر کرده است و او چون فرماندهی مقتدر به این زیر دستان هر طور که بخواهد فرمان می راند)) 3

دیگر آثار خاقانی

((از خاقانی علاوه بر دیوان ، مثنوی به نام تحفه العراقین باقی مانده است که سفر نامه حج اوست به نظم که به نام جمال الدین ابوجعفر محمد بن علی اصفهانی و زیر صاحب موصل که از رجال نامی قرن ششم بوده ساخته است. همچنین از خاقانی قریب شصت نامه در دست است که به خویشان خود ، وزیران ، بزرگان و امیران و شهریاران زمان خود نوشته است. این نامه ها یکبار به نام نامه های خاقانی وسیله آقای دکتر ضیاءالدین سجادی و بار دیگر تحت عنوان منشآت خاقانی به همت آقای محمد روشن در سال 1349 چاپ شده است.)) 4

مختصری در مورد خاقانی و دیوان وی

« فضل الدین بدیل خاقانی ، در ابتدا حقایقی تخلص می کرده و پس از آنکه بوسیله ابوالعلاء گنجوی بدربار خاقان اکبر منوچهر شروانشاه راه یافته تخلص او خاقانی شده است .

سال ولادت خاقانی باید سال 520 هجری باشد . مادرش عیسوی نسطوری بود که بعد اسلام آورد. خاقانی تربیت اولیه خود را بیشتر مرهون عم خویش کافی الدین عمر بن عثمان میدانند که طبیب و فیلسوف بوده و در ابتدا به علت آن که نمی خواسته است پیشه پدر را پیشه گیرد و از او رنجیده خاطر شده نزد عمویش رفته است .

پس از اینکه کافی الدین عمر بن عثمان وفات یافت به تربیت او ابوالعلاء گنجوی شاعر دربار منوچهر شروانشاه همت گماشت و او را به خاقان اکبر منوچهر معرفی کرد و تخلص خاقانی را برای او گرفت و دختر خویش را به وی داد .

از مهمترین وقایع زندگی مسافرتها ، گرفتاری در زندان و مرگ زن و فرزند و خویشان

3_ شمیسا ، سیروس ، سبک شناسی 1 (نظم) ، ص 88

4_ سبحانی ، توفیق . ه ، تاریخ ادبیات 2 ، انتشارات آزمایشی متون درسی ، ص 160